La p. 184 este desigur o eroare de tipar, care a scăpat. Într-adevăr, în I, 42, 150, citim : *Opifices omnes in sordida arte uersantur nec enim quidquam ingenum habere potest officina minimeque artes eae probandae quae ministrae sunt voluptatum* :

Cetarii, lanii, coqui, fartores, piscatores, ut ait Terentius... Este vorba despre cuvîntul *ingenum*. Cu siguranță că Cicero a vrut să spună că meșteșugurile citate nu au în ele nimic distins, nimic nobil, nimic demn de un om liber, idee pe care o exprimă cuvîntul *ingenuum* și nu *ingenum*, care ar veni de la *ingeno* și n-ar avea aici nici un sens. Pe de altă parte, în aparatul critic nu se face nici o observație cu privire la această formă.

Al doilea volum, care cuprinde ultimele cărți din *De officiis*, vine să completeze în chip fericit editarea acestei însemnate opere a lui Cicero. Autorul ediției dă și aici dovadă de calitățile semnalate cu ocazia discutării primului volum : cunoașterea profundă a problemelor pe care le ridică opera lui Cicero în discuție, bibliografie abundentă, alegere judicioasă a lecțiunilor. Cele spuse mai sus ne-ar dispensa de a mai da noi exemple. Am vrea totuși să arătăm încă o dată că tradiția manuscrisă ezita sau avea de ales adesea între lecțiuni care aveau șanse egale de a fi corecte. Astfel, în II, 16, 65 citim : *Ac de iure praediorum sanctum apud nos est iure ciuili ut in iis uendendis uitia dicerentur, quae nota essent uenditori.* Este vorba mai întîi, de *sanctum*, pe care V^1 îl dă sub forma *sancitum*, care putea fi egal valabilă. Dar mai importantă ni se pare forma *his* pentru *iis*, pe care o dau manuscrisele HB^2P^2. Aici este problema pronumelui demonstrativ pe care-l întrebuința Cicero cînd voia să ilustreze ceva. Se putea foarte bine să întrebuințeze și pronumele *is, ea, id*, dar și pronumele *hic, haec, hoc*, care aducea exemplul mai aproape de autor și de discuție. Astfel că este greu de precizat cum a scris Cicero. Aceeași problemă se pune și în III, 18, 73, unde citim : *Periclitamur, si placet, et in iis quidem exemplis in quibus peccari uulgus hominum fortasse non putet.* Manuscrisul H dă *his*, pentru motivul arătat.

Un indice care cuprinde numele proprii din toate cele trei cărți vine și completează lucrarea.

M. Testard a făcut un frumos serviciu colecției publicînd această ediție a importantei opere a lui Cicero.

N. I. Barbu

<C. SALLVSTI CRISPI> *Epistulae ad Caesarem.* Introduzione, testo critico e commento a cura di Paolo Cugusi, Cagliari, 1968, 444[—448] p. (*Annali delle Facoltà di Lettere-Filosofia e Magistero dell' Università di Cagliari*, vol. XXXI)

Din 1962, cînd a apărut ediția a șasea a lui Alfons Kurfess (în „Bibiotheca Teubneriana" ; recenzată de mine în Studii clasice, IX, 1967, p. 311), *Epistolele* lui Salustiu au mai fost publicate de W. Eisenhut (Stuttgart, 1965), traduse de P. Frassinetti (Torino, 1963) și amănunțit studiate de V. Paladini (*Sallustius rerum Romanarum florentissimus auctor*, Napoli, 1968, p. 121—212!). Prezenta ediție a tînărului asistent Paolo Cugusi, impresionantă din toate punctele de vedere, ne dispensează aproape cu desăvîrșire de a mai recurge la cele anterioare.

★

Una din principalele probleme pe care le ridică în fața filologilor cele două epistole este autenticitatea. Cugusi menționează încă din succinta prefață că echilibrul substanțial existent pînă în 1950 între partizanii paternității salustiene și cei care socot că avem de-a face

www.cimec.ro

cu produse ale unei imitaţii scolastice s-a menţinut şi în ultimele două decenii : dacă savanţi ca Büchner, Loefstedt, Skard şi Vretska înclină pentru autenticitate, teza contrară a găsit şi ea susţinători de talia unor Ernout, Fraenkel, La Penna şi Syme. Şi, adaugă noul editor, „ciò che nel modo più sintomatico indica l'incertezza che regna nella valutazione delle operette è l'evoluzione dell'atteggiamento di uno studioso di Sallustio del valore del Kurfess, che da una posizione nettamente favorevole all'autenticità di esse è passato ad una posizione più cauta e sfumata" (p. 7). Cugusi însuşi, fără a se ocupa *ex professo* de această chestiune într-un capitol special, nu putea evita să ia atitudine — şi anume pentru „salustianitatea" *Epistolelor*, nu numai coroborînd argumentele vechi, ci producînd şi dovezi noi (p. 42 sqq., 56—66). Evident, nimeni — şi nici ediţia pe care o prezint acum — nu poate considera acest proces ca definitiv închis : ce ar mai face atunci generaţiile viitoare de filologi ?...

Nu cred că aş putea recomanda cu mai multă eficienţă masivul volum al lui Cugusi decît arătîndu-i alcătuirea : spre deosebire de atîtea altele, lucrarea lui e foarte bine sistematizată, iar capitolele şi paragrafele ei cuprind exact ceea ce anunţă — şi nimic mai mult.

Introducerea (p. 11—104) cuprinde două părţi. Prima parte (pînă la p. 66) e consacrată problemelor de istorie literară şi chestiunilor lingvistice : tradiţia textului, concordanţele dintre cele două *Epistulae*, concordanţele dintre ele, pe de o parte, şi celelalte opere ale autorului, pe de altă parte, arhaismele (în lexic, sintaxă şi stil ; editorul combate exagerările lui Woelfflin, care, identificînd prea multe vulgarisme, vorbea de o „latină democratică"), izvoarele greceşti (îndeosebi Tucidide, Platon, Aristotel şi Demostene), „schematismul" retorico-scolastic (care nu infirmă autenticitatea ! p. 46—47 ; clauzulele predominante sînt cele evitate de Cicero, la fel cum sînt evitate cele preferate de marele orator), inexistenţa aşa-numitei conjuraţii a tăcerii în jurul opusculelor la autorii de mai tîrziu (aluzii la ele se găsesc în Gellius, Suetoniu şi Dio Cassius ; dar unele paralele pot fi semnalate şi în *Bellum ciuile* al lui Caesar, la T. Livius, Seneca, Tacit şi Apuleius), toate acestea sînt amănunţit şi argumentat prezentate de Paolo Cugusi. (Remarc în mod special tabelul clauzulelor de la p. 53.)

Partea a doua a introducerii (p. 67—104) dezbate aspectele istorico-politice, ideologice şi mult discutata problemă cronologică. Autorul analizează în chip pertinent ideile politice ale epistolelor, reformele propuse de Salustiu aici (mai ales în cîmpul moravurilor, în epistola secundă), alegerea căilor de realizare a reformelor în funcţie de schimbările din ideologie, poziţia politică a epistolografului (ura faţă de plebe nefiind judecată în sine, ci ca o componentă a urii faţă de partidele politice în general) ; ideile morale şi religioase ale autorului epistolelor, cercetate aparte, sînt esenţial în acord cu operele majore ale lui Salustiu (p. 93—100). În încheierea introducerii, Cugusi stabileşte data scrisorilor : sfîrşitul anului 50 pentru *Epistula II*, sfîrşitul lui aprilie (după Thapsus, 6 aprilie) şi începutul lui mai (poate chiar după 25—26 mai, cînd Caesar s-a întors la Roma) din anul 46 pentru *Epistula I*.

Bibliografia utilizată de editor e vastă (p. 105—114), la zi (citînd chiar lucrări din 1968 ; prefaţa datează din decembrie 1968) şi include studii din ţările socialiste (Utcenko, Blaszczyk, actele sesiunii ciceroniene din 1957 de la Varşovia).

Textul *Epistolelor* (p. 117—139) e însoţit nu numai de un aparat critic detaliat (de ex., p. 121 are 18 rînduri plus un cuvînt de text şi 17 rînduri dense de aparat critic ; aparatul e pozitiv în marea majoritate a cazurilor), ci şi de *loci similes* abundente (de ex., p. 133, la 16 rînduri de text, cuprinde 20 de rînduri mărunte de pasaje similare). O singură observaţie la aparat : sigle ca *Kurf.*[456] (p. 120, la 1, 4, 2) sau *Kurf.*[13456] (p. 127, la 2, 4, 2), indicînd ediţiile succesive ale lui Kurfess, pot părea greoale.

„Piesa de rezistenţă", însă, a operei lui Paolo Cugusi mi se pare că este comentariul : aproape 300 de p a g i n i, pentru cele circa 450 de r î n d u r i ale textului latin ; cum e şi

www.cimec.ro

firesc, prima scrisoare e deosebit de bogat comentată : în medie, aproape o pagină de note pentru fiecare rînd al textului, dar uneori cu mult mai mult. Doar două exemple : ultimele 13 cuvinte din 1, 2, 2 sînt lămurite pe mai bine de trei pagini, iar cele două rînduri şi ceva din 2, 12, 6 se bucură de peste patru pagini de comentarii! Găsim astfel observaţii de topică, stilistică, psihologie, semantică (se discută, pe aproape două pagini, dacă *insomniis* vine de la *insomnia* = ἀϋπνία sau de la *insomnium* = ἐνύπνιον, cu zeci de trimiteri, de la Platon la *Onirocritica* lui Artemidor, de la Ennius la Silius Italicus şi Macrobiu, pînă la actele celui de-al XI-lea Congres internaţional de papirologie de la Milano, din 1966), folosirea adjectivelor în *-bundus*, corespondenţa dintre *cola* metrice şi *cola* sintactice, aliteraţie, ascendenţa poetică a pasajului demonstrată de utilizarea mediului *feror*, căutarea de către Salustiu a colorismului patetic prin studiul psihologiei de amprentă alexandrină. Să mai pomenesc tabelul (de la p. 145) al frecvenţei cuvintelor *omnes, cuncti, multi, ceteri, plerique* în cele două *Epistole*, în celelalte scrieri ale autorului, la Cicero, Caesar, Tacit, frecvenţa diverselor adversative (p. 148), folosirea lui *et* sau *-que* (p. 195), dar şi neadevărul „pesimismului" lui Salustiu (p. 218), dezvăluirea „sloganurilor" politice (p. 291—292), propunerile de reformare a senatului şi introducerea votului secret (p. 399—400). Pe urmele unui Fr. Marx, Norden sau Enk, editorul nu vrea să lase aproape nimic pe seama altora.

Volumul se încheie cu un „index nominum et rerum" (p. 429—435) şi un „index locorum notabilium" (p. 436—444).

Absenţa unui *index uerborum* complet e unicul lucru mai important pe care l-aş reproşa exemplarei ediţii a lui Paolo Cugusi.

Traian Costa

OVIDE, *Tristes*. Texte établi et traduit par Jacques André (Collection des Universités de France). Paris, Les Belles Lettres, 1968. LII—176 p. in 16° + 3 hărţi afară din text.

După *Metamorfozele* editate între 1928 şi 1930 de Georges Lafaye, după *In Ibin* editat în 1963 de Jacques André, *Tristia* e cea de-a treia operă a lui Ovidiu care apare în colecţia universităţilor franceze. Editorul e şi în acest caz Jacques André, devenit între timp profesor la Facultatea de litere din Nanterre, iar principiile după care e întocmită ediţia nu se deosebesc nici ele de principiile urmate în editarea violentului opuscul polemic.

Clasamentul numeroaselor manuscrise urmează în general lucrările editorilor anteriori : Owen, Ehwald-Levy, Merkel, potrivit cărora o primă clasă e reprezentată îndeosebi de un *Laurentianus* (*olim Marcianus 228*), o a doua clasă de *Guelferbytanus 192*, iar clasa a treia de un *Gothanus membr. II 122* (foarte preţuit de Merkel şi Ehwald-Levy). Toate aceste manuscrise ar depinde (cum a încercat s-o dovedească G. Luck în 1963 şi cum înclină s-o creadă ultimul editor) de un arhetip comun ale cărui ecouri stăruie într-un document epigrafic din Roma (CIL VI 9632 = 33 813), cu multă probabilitate din secolele I—II e.n. Acest text, cu circa şapte secole mai vechi decît cel mai vechi manuscris cunoscut — aşa-zisul *fragmentum Trevirense* — , îndreptăţeşte concluzia că ansamblul tradiţiei purcede dintr-un manuscris astăzi pierdut, cu multă probabilitate corectat spre sfîrşitul sec. al II-lea sau la începutul celui de-al III-lea al erei noastre.

În stabilirea textului Jacques André se arată conservator, conformîndu-se îndeobşte *vulgatei*, la rîndu-i întemeiată pe cea de-a doua clasă de manuscrise : „Les éditions du XX-e siècle — mărturiseşte el undeva — ne peuvent plus être révolutionnaires. La présente ne pré-

www.cimec.ro